

Paisatges agraris i patrimoni de l'aigua: la necessitat de preservar els valors patrimonials d'un paisatge quotidià en l'àmbit mediterrani

Rafael Mata Olmo

L'aigua, ordenada i aprofitada per l'agricultura, construeix i organitza un gran nombre de paisatges en ambients molt diversos, especialment en els mediterranis, semiàrids i desèrtics, en els quals el recurs hídric és escàs i aleatori i, precisament per aquesta raó, adquireix un alt valor estratègic i mereix, en general, una elevada estima social.

Davant la importància de l'aigua en la configuració i la percepció de molts paisatges, alguns autors han plantejat la disjuntiva entre “l'aigua en els paisatges o els paisatges de l'aigua” (Bethemont, Honeger-Rivière, Le Lay, 2006). En aquest capítol s'opta més aviat per la segona opció, és a dir, pel tractament d'aquells paisatges en els quals l'aigua té un paper protagonista en la seva gènesi i configuració actual —en el seu *caràcter*—, en el seu funcionament i tendències, i en la percepció social i cultural del territori. Amb una acotació més: interessen de manera particular aquells paisatges en els quals l'aigua natural i domesticada constitueix l'estructura vertebradora d'històrics sistemes territorials de regadiu, dels quals formen part indissoluble xarxes d'assentaments —des de petites alqueries fins a grans ciutats—, que davant la complementarietat i l'equilibri de temps passats avui dia solen mantenir una relació de conflicte i competència o de mera ignorància amb els seus entorns regats.

Ens referim, doncs, als paisatges dels regadius històrics, que pertanyen al gran tipus de paisatges de dominància agrària, en la mesura que l'activitat agrícola regeix la forma i la funció d'aquests paisatges; i també, a paisatges de l'aigua, pel fet que l'agrosistema de regadiu descansa sempre en un sistema hidràulic més o menys sofisticat que implica l'existència i la captació del recurs (superficial o subterrani), el seu emmagatzematge i distribució, amb les arquitectures, els sabers, els costums i les institucions que tot això comporta, i que s'expressen en la materialitat del paisatge i en les seves representacions populars i cultes.

El títol d'aquest capítol fa referència també a allò quotidià i esmenta dues vegades el patrimoni. Com que molts d'aquests regadius històrics s'ubiquen en regions urbanes, a les portes de ciutats amb les quals van mantenir tradicionalment una estreta relació d'intercanvi, la seva percepció forma part avui dia de la quotidianitat dels moviments metropolitans,

de la vivència de l'entorn de molts habitants de les ciutats i, per tant, de la qualitat de vida d'aquestes persones.

Per la seva banda, els valors patrimonials d'aquests paisatges de regadius històrics es concreten a dos nivells. El primer és el de la patrimonialització de l'aigua en el seu estat natural (rius, aiguamolls, deus, fonts, etc.) i del complex sistema hidràulic que fa possible el regadiu, amb el ric repertori d'obres i ginys que porten l'aigua a peu de finca i drenen els camps, i el sistema institucional que el regula. Aquest nivell de patrimonialització lligat a l'aigua en les seves múltiples manifestacions materials i immaterials ha progressat de manera significativa, si més no en l'àmbit dels regadius mediterranis europeus i, pel que sabem, en àrees del Magrib. Es tracta d'un progrés —no exempt d'abandons i pèrdues irreparables— tant de caràcter institucional, amb el reconeixement com a béns d'interès cultural de components destacats del sistema hidràulic (certes preses, sínies i altres ginys, més rarament el sistema de reg en conjunt), com de caràcter ciutadà. En aquests casos, la patrimonialització té lloc de baix a dalt, a partir de moviments socials i entitats que assumeixen i defensen els valors patrimonials

Imatge 1. Molí de Las Cuatro Ruedas o de Funes (segles XVIII-XIX), sobre la séquia major d'Aljufia a l'Horta de Múrcia, en un estat de conservació lamentable.

del sistema hídric, que lluiten contra el seu abandó i destrucció i per assolir un reconeixement institucional que no sempre arriba o que fins i tot es nega. Malgrat que queda molt camí per recórrer, es pot dir que els sistemes tradicionals de regadiu, en especial les seves architectures i institucions històriques, van entrant a poc a poc en l'agenda del patrimoni cultural, tant material com immaterial.

L'altre nivell de patrimonialització, que interessa de manera especial en un llibre com aquest, és el del paisatge, el del caràcter d'un territori de regadius antics que articula, al voltant de l'aigua, trames rurals i urbanes, processos i usos que s'expressen i es comuniquen a través del paisatge com a fet complex i integrador en la seva materialitat, percepció i representacions. El valor patrimonial correspon ara al paisatge com a conjunt, sense menystenir els valors d'alguns dels seus components, en concret dels hidràulics, el parcel·lari, els camins, els conreus i les pràctiques agrícoles o les construccions vernacles pròpies del regadiu. Es tracta d'elements d'interès per si mateixos, integrants del patrimoni agrari (Castillo Ruiz, 2013), però que adquireixen tot el seu sentit interpretatiu i un valor específic com a components del paisatge, d'aquest "patrimoni de patrimonis" que és el paisatge, en paraules de David Lowenthal (1996).

En les regions de clima mediterrani (litorals i interiors), aquests paisatges de regadiu són les expressions més madures dels paisatges culturals de l'aigua i constitueixen signes d'identitat característics de comarques o de regions senceres, com passa amb l'Horta de València en relació amb el País Valencià o l'Horta de Múrcia amb la regió homònima. Però hi ha molts altres casos menors, d'escala i valors locals, que mereixen també ser preservats i activats. Són alhora paisatges culturals i patrimonials, perquè expressen una llarga història de modelatge de la natura a partir de l'aigua i del seu "territori natural" i perquè generen sentiments de pertinença, identitat i estima fortament arrelats en la societat. Presenten, a més a més, una certa proximitat ecològica amb els ecosistemes riparis naturals, en la mesura que els cicles hídrics no són modificats en excés en el conjunt del sistema format pel riu, la plana fèrtil i l'aquífer al·luvial, amb una elevada recirculació interna d'aigua i de nutrients i, de manera global, una exportació neta lligada a un comportament vectorial des de la conca cap a la costa, similar a la que poden presentar els sistemes fluvials naturals (Martínez, Esteve, 2003).

El coneixement dels paisatges dels regadius històrics. Un esbós de tipologia

Malgrat la desídia general dels poders públics —amb honroses excepcions— per la salvaguarda d'aquests paisatges de regadius històrics, els darrers temps el seu coneixement a Espanya ha millorat sensiblement, gràcies a l'impuls tant d'estudis de caràcter patrimonial centrats en els sistemes hídrics que els sostenen (Hermosilla Pla, 2010) com, més recentment, per anàlisis tipològiques o monogràfiques de paisatges i de paisatges agraris en particular (Mata Olmo, Sanz Herráiz, 2004; Molinero, Ojeda, Tort, 2011; Molinero, 2014). En aquest sentit, es pot afirmar que s'està fent un camí interessant i necessari des dels treballs centrats exclusivament en el patrimoni de l'aigua cap a la comprensió de paisatges globals sobre la base del sistema hidràulic que els alimenta.

Aquests estudis permeten disposar avui dia d'una aproximació tipològica de la diversitat dels paisatges de regadius històrics tenint en compte les variables més significatives del seu caràcter: les condicions geogràfiques i físiques sobre les quals es fonamenten; les seves històries particulars en una perspectiva de llarga durada, amb estratificacions de traces, en molts casos d'origen musulmà o fins i tot romà, que arriben funcionals fins al present; les dimensions de l'espai regat i de les pràctiques agrícoles i usos del sòl, que tant significat morfològic, funcional i perceptiu tenen en el paisatge, i, lògicament, la diversitat de sistemes hídrics i hidrològics que structuren el paisatge (Hermosilla Pla, 2010: p. 11-20; Iranzo García, 2014).

Sota condicions de clima mediterrani a la Península i les Balears, i subtropical amb mínim de precipitacions estiuenques a les Canàries, els grans tipus de paisatge dels regadius històrics tenen una relació estreta amb les bases geomorfològiques i hidrogràfiques sobre les quals s'han aixecat, tal com assenyala ja l'*Atlas de los paisajes de España* (Mata Olmo, Sanz Herráiz, 2004), a una escala relativament petita (1:400.000), i han desenvolupat publicacions específiques posteriors, en particular l'obra col·lectiva fonamental *Regadíos históricos españoles* (Hermosilla Pla, 2010) i l'*Atlas de los paisajes agrarios de España* (Molinero Hernando, 2014-2015).

Probablement el tipus més nombrós, extens i més ben representat de paisatge de regadius històrics a la Península és el dels paisatges de plana fèrtil, que integren en un mateix sistema ecològic, socioeconòmic i perceptiu les aigües fluvials, les arbedes, les planes d'inundació i les terrasses baixes (Ollero, 2007: p. 29 i seg.), amb els seus complexos sistemes agraris, hidràulics i urbans, centrats tradicionalment en l'aprofitament de l'aigua i en el "respecte" a aquesta aigua. Són d'extensions variables i apareixen lligats a les planes al·luvials dels grans rius atlàntics i mediterranis, però també a fons de vall més angostos dels seus afluent i a rius de curs curt que desemboquen al Mediterrani, amb capacitat també de modelar planes estretes. Les hortes del riu Segura i, més concretament, l'Horta de Múrcia, constitueixen bons exemples de paisatge de regadius històrics mediterranis. L'Horta de Múrcia és una àmplia plana fèrtil en el curs mitjà-baix del riu, convertida en horta com a mínim des de l'època musulmana, a través d'un sofisticat sistema de reg i drenatge, d'aigües vives i mortes, que utilitza i reutilitza l'aigua de manera eficient i proveeix avui, malgrat l'expansió descontrolada d'urbanització concentrada i dispersa, uns quants milers d'hectàrees de sòls fèrtils.

Imatge 2. Detall de l'Horta de Múrcia a prop de la pedania d'El Raal.

Paisatges de plana fèrtil, amb sistemes de reg tradicional molt interessants per a prats, camps llaurats i petites hortes, acompanyen també el curs mitjà i baix dels rius cantàbrics i gallecs, però en aquests casos en un medi atlàntic i humit amb més disponibilitat d'aigua i amb un significat paisatgístic menor que els vells regadius mediterranis.

Un altre gran tipus de paisatge de regadius històrics és el que es dibuixa a les planes d'inundació litorals del Mediterrani i els construïts, gairebé sempre en temps més recents, sobre albuferes i marjals, puntes deltaïques i estuaris parcialment drenats. Juntament amb l'Horta de València, per moltes raons un dels paisatges més grans de l'aigua i el reg històric del Mediterrani, així com la de Múrcia, el delta del Llobregat i l'albufera de València constitueixen dos bons exemples de construcció humana sobre dos ambients humits característics de l'ecotò marítim, fluvial i terrestre del Mediterrani occidental: un petit delta, el del Llobregat, i una albufera de dimensions mitjanes, la de València. Tots dos comparteixen també un fet significatiu en el seu origen i, sobretot, en el seu esdevenir: el veïnatge de dues grans urbs històriques (Barcelona i València) i la seva incardinació actual en dues àrees metropolitanes molt dinàmiques. Al delta del Llobregat, els estanys costaners del Remolar i la Ricarda són testimonis de l'antiga plana deltaica, colonitzada des de l'època medieval fins a temps contemporanis per una agricultura de regadiu que ha requerit dessecació i drenatge, infraestructura de reg i de camins, camps parcel·lats i masies, guiats per principis racionals de bonificació que evoca una morfologia agrària de línies regulars. L'herència conviu amb una agricultura intensiva, de qualitat i proximitat, garantida urbanísticament per un pla especial (Sabaté Bell, 2002) i activada pel Pla de gestió i desenvolupament del Parc Agrari del Baix Llobregat. A l'albufera de València, la dessecació parcial per aterraments i l'ocupació del marjal pel conreu de l'arròs conviuen encara avui amb un extens aiguamoll de valors biològics, ecològics i culturals notables, en el qual tenen lloc pràctiques i tradicions pròpies de l'agricultura aquàtica, la pesca tradicional i la caça regulada, amb una demanda d'oci i turisme que gestiona el Parc Natural de l'Albufera de València.

Com a contrapunt dels paisatges regats tradicionals de planes fèrtils, planes litorals i deltes, destaca pel seu valor ambiental i etnogràfic el variat repertori de petits regadius de muntanya mitjana o fins i tot alta, com

Imatge 3. A l'albufera de València el conreu de l'arròs conviu amb aiguamolls de gran valor.

ara l'abancament polític de La Alpujarra (Castillo Martín, 1999), amb la seva singular xarxa de séquies, abastit pel sistema hídric del soler de Sierra Nevada, el millor exemple ibèric a gran escala d'aquest tipus de paisatge cultural de l'aigua basat en l'ús secular d'escorrenties de neu i desglaç, de fonts altes i deus, o de galeries. Són molts els casos, de menors dimensions que el de La Alpujarra, que esquitxen els vessants de les muntanyes mediterrànies o defineixen el caràcter d'algunes valls a les Canàries, i que articulen sovint els components hídric, agrari i urbà en petits conjunts de vall d'elevat interès paisatgístic.

Aquesta síntesi tipològica, que s'ha d'enriquir incorporant altres variables ja assenyalades com ara l'evolució històrica o els usos i les pràctiques agràries del regadiu tradicional, remet a la necessitat de polítiques i accions diferenciades per a la defensa i la revitalització de fragments de paisatge singulars, tan valuosos com fràgils. Sense perjudici que tots els paisatges de l'aigua tenen interès i mereixen atenció pública i gestió, en aquest capítol interessen particularment aquells paisatges de regadiu històric emplaçats a l'entorn de grans ciutats i de ciutats mitjanes. Es tracta de paisatges que, a la

seva originària morfologia i funció agrària, hi sumen actualment la multifuncionalitat periurbana, amb les tensions i els conflictes que això implica, però també amb la importància estratègica que comporten els múltiples valors de l'agricultura urbana en espais cada cop més saturats.

Paisatges de regadius històrics periurbans: valors, conflictes i pèrdues

Prenent com a referència les hortes mediterrànies de València i Múrcia,¹ i altres planes fèrtils d'aglomeració urbana ben estudiades, com la de Granada (Cejudo García, Castillo Ruiz, 2010), els valors d'aquests paisatges responen a fets i processos de caràcter ambiental, sociocultural, econòmic i productiu. Els *fenòmens i processos ambientals* que avalen avui la protecció de planes fèrtils i hortes periurbanes són molt importants, encara que queden eclipsats a vegades per valors historicoculturals, amb els quals estan íntimament relacionats. Com han destacat Pilar Carmona i José Miguel Ruiz en una important obra sobre el patrimoni hidràulic de l'Horta de València, el factor fonamental per a l'elaboració d'aquest magne giny productiu “és el gran potencial dels recursos hidrològics, geomorfològics, edàfics i climàtics de la plana al·luvial valenciana” (Carmona, Ruiz, 2007: p. 30). D'aquests recursos, val la pena destacar, perquè és un aspecte que s'oblida en una societat cada vegada més urbana i urbanitzada, la fertilitat dels sòls al·luvials, un recurs no renovable del qual s'han perdut milers d'hectàrees a causa del segellament del sòl derivat de l'edificació residencial i les infraestructures (Valera Lozano, 2011). La seva preservació constitueix un objectiu de sostenibilitat ambiental de primer nivell, davant d'un creixement immobiliari fora de control, que ha deixat sobre el territori una enorme petjada de destrucció de terres fèrtils.

Sobre la base de les planes al·luvials i els seus sòls fèrtils, l'aigua natural i domesticada i la cobertura agrícola pròpia de planes fèrtils i hortes, amb

¹ Són molt nombrosos els estudis històrics i recents sobre l'Horta de València i l'Horta de Múrcia. Entre d'altres: Burriel (1971); Courtot (1992); Hermosilla Pla (2007); Romero González (2009); Romero, Francés (2012); Iranzo García (2014); Calvo García-Tornel (1975); Mata Olmo, Fernández Muñoz (2004); Andrés Sarasa (2011); Gil Meseguer, Gómez Espín (2014).

interessants elements lineals de vegetació natural, compleixen també una funció ambiental de regulació i laminació d'avingudes, de retenció de CO₂, de moderació del clima local i d'espai de connexió ecològica entre àrees de muntanya (on neixen els sistemes hídrics) i els hàbitats dels vessants de les muntanyes i terres planes, i també amb ambients litorals i costaners, com passa amb els rius mediterranis. L'Horta de València, per exemple, actua com a ròtula de quatre peces molt importants de la “infraestructura verda” regional: el Parc Natural del Túria, els marges muntanyencs de l'horta, l'albufera i el litoral.

Els components *culturals*, tant de naturalesa material com immaterial, són els que sembla que avui dia susciten, en una societat urbana i postindustrial, més acord al voltant de la necessitat de protegir-los, oblidant sovint que aquests valors se sustenten en una base geogràfica i física com la que s'ha assenyalat i en la producció agrària. El modelatge del paisatge i la seva viabilitat agroecològica han descansat secularment, com s'ha dit, en una *estructura* fonamental (en el sentit de *permanent* i d'organitzadora de l'agrosistema i del territori): el sistema hidràulic de reg, una “arquitectura de l'aigua” d'escala territorial en aquests extensos regadius de planes fèrtils i hortes periurbanes. Només dins d'aquest sistema es poden entendre, valorar i gestionar les seves principals fites i ginys hidràulics, alguns dels quals disposen ja de figures de protecció patrimonial o urbanística. Protegir elements i trams singulars deslligats de la totalitat de la xarxa hidràulica és convertir-los en “restes”, en petjades aïllades mancades del sentit que els atorga la seva pertinença a un sistema històric i tradicional, viu i funcional alhora.² Aquests valors materials són indissociables dels immaterials d'una cultura hídrica antiga, de sabers de l'horta i d'institucions jurídiques de gestió de l'aigua de tant significat com són el Consell d'Homes Bons de l'Horta de Múrcia i el Tribunal de les Aigües de València, figures incloses el 2009 a la Llista Representativa del Patrimoni Cultural i Immaterial de la Humanitat (UNESCO). La missió d'aquestes dues instàncies de dret consuetudinari consisteix a garantir el bon funcionament de les extenses i complexes xarxes de canals de reg comunals que configuren el paisatge

² En aquest sentit, és encomiable la feina que porta a terme HUERMUR (Asociación para la Conservación de la Huerta de Murcia), per a la declaració de Bé d'Interès Cultural de la Xarxa Hidràulica de l'Horta de Múrcia.

cultural agrícola de les ribes dels rius Segura i Túria al voltant de Múrcia i València. Seria una paradoxa imperdonable que totes dues institucions mil·lenàries, reconegudes internacionalment, es veiessin privades de la base material de la seva activitat i condemnades a recordar la memòria d'un patrimoni material que la societat fou incapaç de sostenir.

I lligada estretament a la xarxa de reg hi trobem la propietat de la terra, els camins d'horta, les formes d'habitació dispersa i el mosaic d'un parcel·lari atomitzat, d'usos i textures canviant amb les estacions, darrere del qual abans s'amagava una societat estamental de propietaris rendistes, parcers i jornalers, i avui hi ha un complex entramat de camperols, petits agricultors, empresaris, promotors immobiliaris i usuaris de l'espai obert, de percepcions i interessos oposats.

Al costat dels valors ambientals i historicoculturals, és molt important cridar l'atenció sobre el significat econòmic i productiu de les hortes i les planes fèrtils periurbanes i, en concret, sobre la seva capacitat de produir aliments. L'agricultura productiva és el motor del modelatge i la gestió del paisatge, de la sostenibilitat dels seus valors ambientals i culturals. Tanmateix, com a sistema productiu específic en context periurbà ha merescut molt poca atenció dels poders públics i de la societat en general. És cert que en nombroses àrees urbanes l'agricultura és ara reconeguda, després d'haver estat ignorada durant molt temps, com una forma d'ocupació del sòl, però molt poques vegades és valorada com a activitat econòmica i com la forma de guanyar-se la vida de les persones que s'hi dediquen. Estudis publicats recentment i la meua pròpia experiència en projectes de paisatge en entorns metropolitans posen de manifest que, sense incorporar l'agricultura com a activitat econòmica i els agricultors i agricultores com a actors centrals, les propostes d'ordenació del paisatge no van més enllà, en el millor dels casos, de zonificacions de protecció convencionals, de futur dubtós sense gestió agrícola. Giulia Giacchè i Chiara Mazzocchi (2011) han arribat també a aquesta conclusió després d'haver analitzat l'escàs reconeixement de la funcionalitat de l'agricultura en els instruments de planificació territorial italians, fins i tot en algun d'específicament paisatgístic com ara el Piano Territoriale Paesístico Regionale de la regió del Laci.

Tot i la sensible millora del coneixement dels valors del patrimoni hidràulic i del paisatge dels regadius històrics, i l'increment de l'estima so-

cial per aquest tipus de béns públics, a les àrees periurbanes el seu estat general no ha deixat d'empitjorar els darrers anys, amb algunes excepcions significatives, com el que està passant en els anomenats *parcs agraris*, dels quals parlarem al final d'aquest capítol. El que mostra més clarament que la situació ha empitjorat és la dràstica reducció de la superfície agrària, que arrenca en molts casos dels anys seixanta del segle xx, però que s'accelera en el decenni de boom immobiliari i infraestructural i que fins i tot s'ha mantingut en l'etapa de crisi posterior. L'any 2011, l'Estratègia territorial de la Comunitat Valenciana reconeixia que en les dues dècades anteriors s'havien perdut 1.500 hectàrees de sòls preuats, encara que estudis realitzats per organitzacions de la societat civil, com ara el moviment ciutadà Per l'Horta, assenyalaven xifres superiors, i una recerca recent sobre canvis espacials a l'Horta de València entre el 2008 i el 2013, en ple període de crisi, quantificava un descens del 6,5 % de la superfície conreada, en aquest cas causat principalment per l'abandó de l'ús agrícola. A l'Horta de Múr-

Imatge 4. Vista aèria de la ciutat de Múrcia i la seva horta al voltant del 1920. Es poden observar els límits nets i l'escassa urbanització dispersa. Font: diari *La Opinión de Murcia*.

cia vam detectar fa anys una situació similar o fins i tot més aguda (Mata, Fernández, 2010), que confirmen amb més gravetat —si això és possible— altres estudis recents (Gil Meseguer, Gómez Espín, 2014; Martí, Moreno, 2010).

La important reducció de superfície agrícola implica sovint la substitució dels usos agrícoles per usos eminentment urbans i grans infraestructures —i en menor mesura, pel simple abandó—, amb dos patrons clarament diferenciats pel que fa a l'ús residencial, tant a les hortes mediterrànies com en altres planes fèrtils de regions urbanes de l'interior peninsular, com les de Madrid. D'una banda, s'ha produït un importantíssim creixement superficial dels nuclis tradicionals. El nucli de Múrcia ha multiplicat per cinc la seva extensió i ha absorbit alguns nuclis propers. El creixement del nucli central ha anat acompanyat d'un important desenvolupament superficial de la densa xarxa de pedanies localitzades a la plana fèrtil i, sobretot, a les seves ribes. Però des de la perspectiva dels canvis en la morfologia i el funcionament del paisatge, és molt rellevant també l'augment del nombre d'habitatges disseminats. El 1970, les pedanies del municipi de Múrcia sumaven 8.168 edificacions d'aquest tipus; l'any 2001 havien passat a 20.441. Això ha implicat, a més de la pèrdua de superfície per a usos agrícoles, la fragmentació de l'espai agrícola i l'aprofundiment de l'acusat minifundisme tradicional, que ha passat, a l'Horta de Múrcia, d'una mitjana de 4.745 m² el 1952 a 2.098 m² l'any 2002. Aquest fet reforça la pèrdua de viabilitat econòmica de les explotacions, creixentment desvinculades del món pròpiament agrari, de manera que, com apunta amb raó Encarnación Gil Meseguer, “cada vegada més la parcel·la queda reduïda a un jardí, per a l'autoconsum i per ocupar el temps d'oci del propietari” (Gil Meseguer, 2006: p. 44).

A la reducció i la fragmentació de sòl agrari, i a la creixent pèrdua de viabilitat de les explotacions en un entorn territorial tan advers, s'hi sumen altres processos de deteriorament ambiental, com ara la contaminació i la salinització de l'aigua, la presència de residus incontrolats i de robatoris a les explotacions, propis d'un espai en dinàmica d'abandó, o la falta de conservació fins a la ruïna d'elements patrimonials vinculats a l'ús de l'aigua.

Un panorama tan negatiu ha coincidit, com s'ha dit, amb un augment de l'interès ciutadà, acadèmic i científic pel patrimoni paisatgístic dels re-

Imatge 5. Vista aèria de l'Horta aigües amunt de la ciutat de Múrcia (2003), en la qual es pot apreciar l'alta densitat de l'edificació dispersa. Font: Cartomur IDERM.

gadius històrics periurbans. Des de l'àmbit del saber —ho hem escrit per al cas de l'Horta de València—, no hi ha cap disculpa per no intervenir. Diria més: el volum i la qualitat del coneixement acumulat posen encara més en evidència la inoperància, la desídia i el menyspreu a la intel·ligència dels qui tenen el deure d'actuar.

Juntament amb la millora del coneixement, també hi ha hagut pronunciaments amb vocació europea per la defensa i l'impuls de les agricultures periurbanes que donen vida al paisatge, en concret el Dictamen del Comitè Econòmic i Social Europeu sobre l'agricultura periurbana (CESE, 2004) i la *Carta de l'agricultura periurbana. Per a la preservació, l'ordenació, el desenvolupament i la gestió dels espais agraris periurbans* (2010), que aprofundeix en el dictamen sobre la base de l'experiència de gestió adquirida. Fins i tot a escala local i, sobretot, a escala regional s'han promogut estudis i estratègies per a la salvaguarda i la posada en valor del paisatge dels regadius històrics, tant a l'Horta de Múrcia com, de manera més significativa pel seu suport social i tramitació politicoadministrativa, a l'Horta de València. En aquest últim cas, la iniciativa legislativa popular del Consell Valencià de Cultura el 2001 per a la defensa dels valors de l'Horta va ser rebutjada pel parlament autonòmic malgrat l'elevat suport social que

tenia. Com apunten Romero i Melo (2015), probablement pressionat per la mobilització ciutadana, el govern regional va incorporar finalment a la Llei d'ordenació del territori, urbanisme i paisatge de la Comunitat Valenciana de l'any 2004 un pla d'acció territorial per a la protecció de l'Horta de València. Va ser anunciat el 2008 i elaborat amb una alta qualitat tècnica durant els anys següents (Muñoz Criado, 2010), fins que el 2011 es va aturar.

L'abandó d'un pla del qual el govern valencià va fer tanta publicitat en el seu moment, i que podria haver tingut efectes positius si s'hagués aprovat i desplegat per mitjà d'una llei que garantís l'adopció d'instruments de protecció supramunicipals i l'efectiva coordinació dels diferents departaments implicats, demostra la desídia i la manca de voluntat política, a València i a Múrcia, o a les planes fèrtils i les hortes de Madrid, que estem estudiant des de fa tres decennis, per la preservació d'aquests paisatges patrimonials de vells regadius a les portes de la ciutat, amb múltiples funcions positives, en particular, la producció d'aliments de proximitat i qualitat. El més lamentable és que aquesta falta de voluntat ha comportat sovint el suport polític a interessos privats especulatius, davant l'interès general de béns públics de tant valor.

Imatge 6. L'Horta de València, a Almàssera.

Planificació estratègica, agricultura i alimentació per a la sostenibilitat dels paisatges dels regadius històrics. L'experiència dels "parcs agraris"

Fa uns quants anys, vam plantejar una sèrie de propostes per als paisatges patrimonials de l'aigua i dels regadius històrics en el marc del Grup Científicotècnic de Seguiment de la Política de l'Aigua, presentat a la Universitat de Sevilla el gener del 2008 en el seminari organitzat per la Fundació Nueva Cultura del Agua (FNCA, 2008). Ens reafirmem en allò que vam dir aleshores. Sense perjudici de la responsabilitat de la política hidràulica i de les demarcacions hidrogràfiques en la preservació de paisatges culturals construïts històricament entorn de l'ús de l'aigua, els processos implicats en la seva evolució són tan complexos que s'escapen de l'àmbit exclusiu de la política hidràulica. Això és així perquè aquests paisatges s'estenen més enllà dels ambients aquàtics i dels ecosistemes que directament hi estan lligats. A la política hidràulica li correspon, això no obstant, planificar l'ús i la gestió de l'aigua, vetllar per la seva qualitat i compatibilitzar les iniciatives de modernització infraestructural amb els valors ambientals i culturals que els sistemes de reg tradicionals contenen, un dels temes més polèmics dels plans de modernització de regadius dels darrers anys, poc atents a aquests valors, com s'ha pogut comprovar a la plana fèrtil del riu Tajuña (Mata Olmo, Mato, 2010) i en altres sistemes hidràulics històrics (Pavón, Visentin, Ribas, Vallerani, 2014).

Garantir el futur viable d'aquests paisatges, per la seva extensió, naturalitat i complexitat, correspon prioritàriament a l'aplicació *efectiva* d'instruments d'ordenació territorial d'escala metropolitana o d'aglomeració urbana, que superen els límits municipals en la mesura que aquestes grans peces de paisatge d'hortes i planes fèrtils tenen en general un àmbit històric, funcional i perceptiu superior al municipal. Correspon als municipis, òbviament, la tutela dels sòls regats per mitjà de classificacions adequades de sòls no urbanitzables protegits en el marc de directrius metropolitanes clares, com també el foment de l'agricultura local mitjançant diferents fórmules, des de la producció fins al consum local.

Al costat dels instruments de planificació territorial i de planejament urbanístic general, és possible considerar també, depenent de cada cas,

l'aplicació de figures de la legislació de patrimoni historicocultural, per exemple la de lloc històric,³ la de paisatge cultural en aquelles comunitats autònomes que tenen aquesta figura o la d'un *entorn* convenientment definit—d'acord també amb l'abast d'aquest concepte en la legislació de patrimoni— de determinats béns d'interès cultural lligats a la gestió de l'aigua. Des de la legislació urbanística té potencialitat també el pla especial, instrument que és present a la legislació espanyola des del 1956 i en les seves reformes posteriors, així com a les lleis autonòmiques de sòl i urbanisme, per a la protecció del paisatge, entre altres valors possibles. Un pla especial és precisament la figura que delimita, protegeix i regula els usos del sòl del Parc Agrari del Baix Llobregat, juntament amb diverses intervencions encaminades a preservar la seva estructura física (Sabaté, 2002 i 2015).

Malgrat que són imprescindibles, no hi ha dubte que per mantenir aquests vells regadius periurbans i metropolitans no n'hi ha prou amb mesures de protecció. Es requereixen accions estratègiques per al foment i la vitalitat de l'agricultura, comptant en primera instància amb el teixit productiu de la zona, però també amb els circuits i els agents de distribució i consum, que tenen en la proximitat, la identitat i la bondat dels productes del lloc un element molt important de qualitat alimentària i, alhora, de qualitat del paisatge. Integrar els agricultors i agricultores, els comerciants i les associacions de consum en la planificació territorial i urbanística del sòl rural, i els usuaris no agraris de l'espai rural com a espai obert, en definitiva, assumir la multifuncionalitat efectiva dels paisatges dels regadius històrics periurbans sobre la base de la producció agrícola, implica construir un ampli consens local i, sobretot, supralocal per al bon govern del territori, capaç, entre altres coses, de recompondre les relacions de veïnatge, coevolució i complementarietat entre camp i ciutat.

Un paisatge amb tants valors ambientals, culturals, identitaris i productius com el dels regadius històrics, “a quatre passes” de milers de llars urbanes, pot i ha de tenir un paper important en l'enfortiment de la identitat i la marca de les produccions agràries locals, en la conservació i

³ Aquesta figura de protecció s'ha reclamat per a la plana fèrtil de Granada. El juny del 2006, la plataforma Salvemos la Vega va sol·licitar formalment la declaració de la plana fèrtil com a Bé d'Interès Cultural, sota la figura de lloc històric, sol·licitud que fou ben acollida tant per la Comissió Provincial de Patrimoni Històric com per la mateixa Delegació Provincial de Cultura. En aquesta mateixa línia, també és molt interessant la tasca desenvolupada per HUERMUR a l'Horta de Múrcia.

la millora dels components ecològics i culturals que el paisatge integra i comunica, i en la recuperació dels vincles entre agricultors i habitants de les ciutats per mitjà de la lectura compartida del paisatge. Per als agricultors, el paisatge és, en primera instància i sense menystenir la consciència paisatgística que hi ha en alguns territoris i col·lectius d'agricultors, la natura i la terra treballada, la plasmació espacial de la seva activitat. Per als residents a les ciutats, el paisatge dels terrenys agraris veïns, quan se sap de la seva existència —cosa que no sempre passa—, és una àrea sense urbanitzar, “verda”, d'activitats a l'aire lliure, però rarament un espai de producció d'aliments, de natura transformada, carregat d'història i de saber fer, en el qual es guanyen la vida altres persones que, com ells, acostumen a viure també a la ciutat i compartir aquesta doble condició de gestors de bona part del sòl no urbanitzat i d'habitants urbans.

La feina que en aquest sentit estan fent alguns “parcs agraris”,⁴ actuant precisament sobre paisatges de l'aigua en espais periurbans, constitueix, al nostre parer, una valuosa referència de governança, amb la multifuncionalitat de l'agricultura i el regadiu —històric gairebé sempre— en el nucli del procés. Vull acabar aquestes pàgines amb algunes reflexions sobre l'experiència de treball i cooperació acadèmica amb el jove Parque Agrario de Fuenlabrada creat l'any 2012, localitzat a la segona corona metropolitana de Madrid i, com tantes hortes metropolitanes, assetjat per la urbanització, les infraestructures i la competència per l'ús del sòl, l'ús de l'aigua i el treball, però amb un projecte estratègic compartit per agricultors, govern municipal i ciutadania, consumidora de productes de proximitat i freqüentadora del paisatge agrari periurbà. Segueix l'exemple de l'esmentat Parc Agrari del Baix Llobregat i dels seus precedents italians. Amb això no es vol dir que tots els paisatges de regadius històrics s'hagin de convertir en parcs agraris, però sí que podrien aprendre de l'exercici de governança que aquests parcs estan impulsant sobre la base del foment d'una agricultura viable i una alimentació de qualitat, perquè la protecció de l'espai i del patrimoni hidràulic dels vells regadius sigui quelcom més que una simple tutela, a vegades fins i tot limitadora de la mateixa activitat que li dona vida.

⁴ Vegeu la recent obra sobre els parcs agraris (Yacamán Ochoa, Zazo Moratalla, 2015), que inclou una fitxa resum dels parcs agraris a Espanya.

Un parc agrari, independentment del context agroecològic i sociocultural de la seva implantació concreta, es dibuixa gairebé sempre, segons diu Ana Zazo, com “un espai agrari, periurbà, tradicional, amb identitat pròpia, amb una gestió participada i adequada a l’escala de subsidiarietat de l’agrosistema” (Zazo, 2015: p. 74). En la seva evolució conceptual i estratègica, el parc agrari és, com afirma Valerià Paül a partir de l’experiència catalana impulsada per Josep Montasell,⁵ el resultat d’un trànsit “subtil” des d’“un concepte centrat en el planejament, de caràcter en bona manera reactiu, a una eina de desenvolupament agrari —i social, educatiu, ambiental, etc. [...]— en clau més proactiva” (Paül, 2015: p. 124). Però per aconseguir un projecte territorial coherent de protecció i dinamització dels espais agraris periurbans i la seva relació amb el projecte de ciutat, s’han de donar com a mínim tres condicions en matèria de participació i gestió, com ha passat a Fuenlabrada: “En primer lloc, que els poders públics locals s’impliquin activament; segon, que hi hagi una figura de gestió capaç de catalitzar les diferents iniciatives del territori, i, finalment, que els agents locals estiguin disposats a construir escenaris de futur de manera compartida” (Yacamán Ochoa, Mata Olmo, 2014). El valor de la figura del parc agrari, com destaca Raimon Roda, és que “s’assoleix des del consens. El consens entre sector agrari i administració pública, entre diversos nivells de l’Administració i entre aquests actors i altres actors del territori (moviments veïnals, consumidors, moviments ecologistes o mediambientals, etc.)” (Roda, 2015: p. 38).

Aquestes tres condicions presents en els parcs agraris —la garantia de la seva base territorial, el foment de l’activitat agrícola respectuosa amb els valors de l’entorn i una gestió participativa i, en la mesura que sigui possible, consensuada entre múltiples actors, amb una forta implicació dels poders locals— constitueixen una base molt bona per a la preservació i la posada en valor del paisatge de regadius històrics com a part del procés de gestió del parc.

⁵ Nota dels editors: Montasell fou director del Parc Agrari del Baix Llobregat entre el 2004 i el 2013. L’any 1996, per encàrrec de la Diputació, va realitzar l’estudi *Implantació d’un parc agrari a la comarca del Baix Llobregat*, que va servir per definir el camí del que havia de ser el Parc Agrari del Baix Llobregat.

La tesi que aquí es defensa consisteix que una agricultura econòmicament viable, de qualitat i proximitat, ha de gestionar, amb les ajudes contractuals que si s'escau siguin necessàries, els valors del paisatge que aquesta mateixa agricultura construeix. Alhora, el paisatge, modelat i amb vida gràcies a l'agricultura, aporta serveis que beneficien la comunitat en conjunt com a béns públics, com a béns comuns (Magnaghi, 2012), però també beneficien la mateixa producció agrària (la seva marca i mercat) i altres funcions lligades a la noció de “producció conjunta” (Reig Martínez, 2007), pròpia de l'agricultura en general i de la periurbana multifuncional en particular (Moyano Estrada, Garrido Fernández, 2007; Zasada, 2013).

Aquesta aproximació a la valoració patrimonial dels parcs agrícoles des del paisatge, i a l'activació dels seus recursos, està permetent actuar de manera incipient en l'esmentat Parque Agrario de Fuenlabrada. El parc, ubicat en un municipi d'uns 200.000 habitants, no disposa, en una primera aproximació, d'estructures naturals o culturals de valor destacat, però els elements que es conserven en relació amb l'ús tradicional i el transport de l'aigua, amb els vells camins rurals i vies pecuàries, amb les formes tradicionals de parcel·lari i propietat (privada i pública) del camp madrileny, amb el saber fer de l'agricultura, fins i tot amb la memòria dels actuals agricultors sobre l'ocupació de l'horta per la ciutat, permeten construir un relat paisatgístic que implica i emociona els agricultors, i pot generar l'interès de passejants i visitants urbans, en especial, i per començar, d'aquells que opten per consumir fresc i local, d'aquells que volen “menjar Fuenlabrada”.⁶

La tasca de caracterització participativa i de valoració del paisatge dins del parc agrari, amb el fil argumental de l'aigua, el regadiu i l'activitat agrícola d'horta, té com a objectiu lògicament preservar i potenciar el seu caràcter, gestionar amb criteris paisatgístics les activitats i els usos del sòl, en particular tot el que fa referència a l'explotació agrària i la seva interacció amb el paisatge, i difondre la seva identitat i valors amb una triple missió: educativa; d'ús públic il·lustrat i plaent de l'espai rural periurbà, i d'enfortiment de la identitat de la producció agrària local i de l'experiència sensorial —no tan sols organolèptica— de consumir aliments de qua-

⁶ “Còmete Fuenlabrada” és el títol de la campanya de consum de proximitat de productes de l'horta en punts de venda als districtes de Fuenlabrada. Aquesta campanya es va iniciar coincidint amb la II Feria Agroecològica de la ciutat, l'estiu del 2014.

Imatge 7. Conreu de bleda, molt apreciada en el mercat local, al Parque Agrario de Fuenlabrada, a les portes de la ciutat del mateix nom.

litat i proximitat. Perquè l'alimentació de proximitat i els circuits curts de comercialització que la fan possible tenen un paper important en la percepció del paisatge agrari periurbà, en la mesura que permeten recuperar i enfortir llaços de coneixement i confiança entre consumidors i productors locals, sobre la base d'una activitat productiva que ofereix aliments i modela al mateix temps un paisatge carregat de valors materials i immaterials. S'estableix així, com diu Josep Montasell, “una relació de *coalimentació*, basada en el principi que la producció i el consum són actes culturals, ja que tenen lloc en territoris concrets amb tradicions heretades, i amb veus i demandes socials pròpies. Un territori humanitzat i modelat per l'acció d'una comunitat específica i identificable” (Montasell, 2013: p. 143), en definitiva, un paisatge.

Davant l'obscura situació de negligència política, manca d'alternatives, abandó i pura desaparició de valuosos paisatges de regadius històrics a la rodalia de nombroses ciutats espanyoles, un balanç recent de l'agricultura periurbana a països de l'oest d'Europa i dels Estats Units els dos últims

decennis (Sazada, 2011) ofereix un panorama relativament encoratjador. Tot i que es mantenen, com aquí, fortes pressions sobre les agricultures de la “franja rural-urbana”, les respostes des de la multifuncionalitat de la producció i els espais agraris pròxims a la ciutat aporten nombrosos exemples de vitalitat. Més enllà de zonificacions protectores — importants, sens dubte—, les agricultures periurbanes viables sembla que estan innovant, sobretot, en l'àmbit de la governança local i territorial, integrant lògiques, pràctiques i representacions socials diverses i fins i tot contradictòries (de la professió agrícola, els habitants urbans i les institucions de la ciutat o de l'aglomeració) (Nahmias, Le Caro, 2014) i generant noves maneres de concertació i coordinació. En molts casos, els poders locals i subregionals hi tenen un paper destacat i en gairebé tots guanya presència l'alimentació de qualitat i proximitat, i les “xarxes agroalimentàries alternatives” (Aubry, Chiffolleau, 2009; Sánchez Hernández, 2009; Paül, Haslam-McKenzie, 2013).

Un enfocament de planificació estratègica per ordenar racionalment els fenòmens de metropolització que fan pressió sobre els espais agraris periurbans de regadiu és, en primera instància, la via per garantir la preservació d'aquests espais. En aquest sentit, tot i els nombrosos incompliments i frustracions, continuem advocant per plans territorials supramunicipals que estableixin regles clares sobre els usos del sòl i acotin la urbanització. Tanmateix, perquè aquests espais continguin una agricultura viva i ofereixin paisatges interessants cal recompondre els vincles entre camp i ciutat i atorgar també un valor estratègic a l'alimentació, com a acte cultural que reconeix la identitat i la qualitat de la producció d'un lloc proper i amb història. Es tracta de fomentar un sistema de producció i consum basat en intercanvis econòmics més justos, amb baixos impactes sobre els recursos naturals i amb més capacitat de decisió dels principals agents de la cadena: productors i consumidors. En altres paraules, és necessari fer dels vells i valuosos paisatges dels regadius periurbans espais de democràcia alimentària dels municipis, de manera “que tots els membres d'un sistema agroalimentari tinguin les mateixes oportunitats efectives de participar en la creació del sistema, així com en el coneixement sobre les formes alternatives pertinents per dissenyar i fer funcionar el sistema” (Hassanein, 2003: p. 83).

Referències bibliogràfiques

- ANDRÉS SARASA, José Luis (2011). *El neopaisaje de la Huerta de Murcia*. Múrcia: Junta de Hacendados de la Huerta de Murcia.
- AUBRY, Christine; CHIFFOLEAU, Yuna (2009). “Le développement des circuits courts et l’agriculture périurbaine: histoire, évolution en cours et questions actuelles”, *Innovations Agronomiques*, núm. 5, p. 53-67.
- BETHEMONT, Jacques; HONEGGER-RIVIÈRE, Anne; LE LAY, Yves-François (2006). “Les paysages des eaux douces”, *Géonfluences. Le paysage dans tous ses états*, núm. 7.
- BURRIEL, Eugenio (1971). *La Huerta de Valencia, Zona Sur: Estudio de Geografía Agraria*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- CALVO GARCÍA-TORNEL, Francisco (1975). *Continuidad y cambio en la Huerta de Murcia*. Múrcia: Academia Alfonso X.
- CARMONA GONZÁLEZ, Pilar; RUIZ PÉREZ, José Miguel (2007). “El medio físico de l’Horta”, dins Jorge Hermosilla Pla (dir.). *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: L’Horta de Valencia*. València: Ministerio de Medio Ambiente, Confederación Hidrográfica del Júcar, p. 31-43.
- Carta de l’agricultura periurbana. Per a la preservació, l’ordenació, el desenvolupament i la gestió dels espais agraris periurbans* (2010). Castelldefels, Parc Agrari del Baix Llobregat, Agrotèrritori, Xarxa Agrotèrritorial.
- CASTILLO MARTÍN, Antonio (1999). “Agua y acequias en La Alpujarra (Sierra Nevada)”, dins *II Conferencia de La Alpujarra*. Granada: Ed. Rosúa; Càtedra UNESCO, p. 151-164.
- CASTILLO RUIZ, José (dir.) (2013). *Carta de Baeza sobre Patrimonio Agrario*. Sevilla: Universidad Internacional de Andalucía.
- CEJUDO GARCÍA, Eugenio; CASTILLO RUIZ, José (2010). “La Vega de Granada. La construcción patrimonial de un espacio agrario”, dins Jorge Hermosilla Pla (dir.). *Los regadíos históricos españoles. Paisajes culturales, paisajes sostenibles*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, p. 243-284.
- CESE, Comité Económico y Social Europeo (2004). *Dictamen del Comité Económico y Social Europeo sobre agricultura periurbana*. Brussel·les, 16 de setembre de 2004.
- COURTOT, Roland (1992). *Camp i ciutat a les hortes valencianes*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- GIACCHÈ, Giulia; MAZZOCCHI, Chiara (2011). “Gli strumenti di pianificazione territoriale in relazione alla funzionalità dell’agricoltura periurbana” [en línia], *Projet de Paysage*. Disponible a: <<http://www.projetsdepaysage.fr/editpdf.php?texte=696>> [Consulta: 15.04.2016].
- GIL MESEGUER, Encarnación (2006). “Los paisajes agrarios de la región de Murcia”, *Papeles de Geografía*, núm. 43, p. 19-30.
- GIL MESSGUER, Encarnación; GÓMEZ ESPÍN, José María (2014). “El paisaje de la Huerta de Murcia. La pérdida de un paisaje rural periurbano de escaso valor económico, pero de alto valor patrimonial”, dins Fernando Molinero Hernando (coord.). *Atlas de los paisajes agrarios de España*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, vol. II, p. 533-542.
- HASSANEIN, Neva (2003). “Practicing food democracy: a pragmatic politics of transformation”, *Journal of Rural Studies*, vol. 19, núm. 1, p. 77-86.
- HERMOSILLA PLA, Jorge (dir.) (2007). *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: l’Horta de València*. València: Ministerio de Medio Ambiente, Confederación Hidrográfica del Júcar.
- HERMOSILLA PLA, Jorge (dir.) (2010). *Los regadíos históricos españoles. Paisajes culturales, paisajes sostenibles*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino.
- IRANZO GARCÍA, Emilio (2014). “La Huerta de Valencia. Incertidumbre para un paisaje cultural ancestral”, dins Fernando Molinero Hernando (coord.). *Atlas de los paisajes agrarios de España*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, vol. II, p. 512-532.
- LOWENTHAL, David (1996). “Paysages et identités nationales”, dins Marcel Jollivet; Nicole Eyzner (eds.). *L’Europe et ses campagnes*. París: Institut d’Études Politiques, p. 245-271.
- MAGNAGHI, Alberto (2011). *El proyecto local*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.

MARTÍ CIRQUIÁN, Pablo; MORENO VICENTE, Elisa (2014). "La transformación urbana de la ciudad de Murcia y su entorno (1977-2010)", *Estudios Geográficos*, núm. 276, p. 261-309.

MARTÍNEZ FERNÁNDEZ, Julia.; ESTEVE SELMA, Miguel Ángel (2003). "Evolución de los regadíos tradicionales del sureste ibérico: aplicación de un modelo de simulación dinámica", dins *La Directiva marco del agua: realidades y futuros: III Congreso Ibérico sobre Gestión y Planificación del Agua, Sevilla 13-17 de noviembre de 2002*. Saragossa: Fundación Nueva Cultura del Agua; Institución Fernando el Católico; Universidad de Zaragoza, p. 710-716.

MATA OLMO, Rafael; SANZ HERRÁIZ, Concepción (dir.) (2003). *Atlas de los paisajes de España*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente.

MATA OLMO, Rafael; FERNÁNDEZ MUÑOZ, Santiago (2004). "La Huerta de Murcia. Landscape guidelines for a Peri-urban territory", *Landscape Research*, vol. 29, núm. 4, p. 385-397.

MATA OLMO, Rafael; FERNÁNDEZ MUÑOZ, Santiago (2008). *Paisajes y patrimonios culturales del agua* [en línea]. Disponible a: <<http://www.fnca.eu/biblioteca-del-agua/documentos/documentos/1306271426-documentacion-218.pdf>> [Consulta: 15.04.2016].

MATA OLMO, Rafael; FERNÁNDEZ MUÑOZ, Santiago (2010a). "Paisajes y patrimonios culturales del agua. La salvaguarda del valor patrimonial de los regadíos tradicionales", *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, núm. 337.

MATA OLMO, Rafael; MATO MIGUEL, Juan Francisco (2010b). "Los regadíos históricos del Tajuña. Río Tajo", dins Jorge Hermosilla Pla (ed.). *Los regadíos históricos españoles. Paisajes culturales, paisajes sostenibles*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, p. 329-364.

MOLINERO HERNANDO, Fernando (coord.) (2013-2014). *Atlas de los paisajes agrarios de España*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, 2 vol.

MONTASELL I DORDA, Josep (2013). "The Parc Agrari del Baix Llobregat: an excuse to think about peri-urban agricultural spaces", dins Luis Maldonado (ed.). *COST Action Urban Agriculture Europe: Documentation of 2nd Working Group Meeting. Castelldefels (Barcelona) 12-15/3/2013*. [S.l.]: COST; European Science Foundation; UPC, p. 135-146.

MOYANO ESTRADA, Eduardo; GARRIDO FERNÁNDEZ, Fernando E. (2007). "A propósito de la multifuncionalidad. Discursos y políticas sobre agricultura y desarrollo rural", dins José Antonio Gómez-Limón; Jesús Barreiro Hurlé (coords.). *La multifuncionalidad de la agricultura en España. Concepto, aspectos horizontales, cuantificación y casos prácticos*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación; EUMEDIA, p. 59-75.

MUÑOZ CRIADO, Arantxa (dir.) (2010). *Plan de la Huerta de Valencia. Un paisaje cultural milenario*. València: Generalitat Valenciana.

OLLERO OJEDA, Alfredo (2007). *Territorio fluvial. Diagnóstico y propuesta para la gestión ambiental y de riesgos en el Ebro y en los cursos bajos de sus afluentes*, Bilbao: Bakeaz; Fundación Nueva Cultura del Agua.

PAÛL, Valerià (2015). "Los parques agrarios en Cataluña. Breve análisis de la contribución de Josep Montasell a su concepción, desarrollo e implantación", dins Carolina Yacamán Ochoa; Ana Zazo Moratalla (coords.). *El parque agrario: una figura de transición hacia nuevos modelos de gobernanza territorial y alimentaria*. Madrid: Heliconia, p. 113-142.

PAÛL, Valerià; HASLAM MCKENZIE, Fiona (2013). "Peri-urban farmland conservation and development of alternative food networks: Insights from a case-study area in metropolitan Barcelona (Catalonia, Spain)", *Land Use Policy*, núm. 30, p. 94-105.

PAVÓN, David; VISENTIN, Francesco; RIBAS, Anna; VALLERANI, Francesco (2014). "Multifuncionalidad y retos de futuro en el paisaje cultural del regadío del Bajo Ter", dins Carles Sanchis-Ibor [et al]. *Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick*. València: Universitat Politècnica de València, p. 723-737.

REIG MARTÍNEZ, Ernest (2007). "Fundamentos económicos de la multifuncionalidad", dins José Antonio Gómez-Limón; Jesús Barreiro Hurlé (coords.). *La multifuncionalidad de la agricultura en España. Concepto, aspectos horizontales, cuantificación y casos prácticos*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación; EUMEDIA, p. 19-39.

RODA, Raimon (2015). "Reflexiones en torno al ente gestor como figura de gobernanza", dins Carolina Yacamán Ochoa; Ana Zazo Moratalla (coords.). *El parque agrario: una figura de transición hacia nuevos modelos de gobernanza territorial y alimentaria*. Madrid: Heliconia, p. 37-54.

- ROMERO GONZÁLEZ, Joan (2009). “Los regadíos de la Huerta de Valencia”, dins Jorge Hermosilla Pla (dir.). *Los regadíos históricos españoles. Paisajes culturales, paisajes sostenibles*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, p. 85-98.
- ROMERO, Joan; FRANCÉS, Miquel (ed.) (2012). *La Huerta de Valencia. Un paisaje cultural con futuro incierto*. València: PUV Universitat de València.
- ROMERO, Juan; MELO, Carme (2015). “Spanish Mediterranean Huertas: Theory and Reality in the Planning and Management of Peri-urban Agriculture and Cultural Landscapes”, *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, vol. 193, p. 585-595.
- SABATÉ BELL, Joaquín (2002). “En la identidad del territorio está su alternativa”, *OP, Ingeniería y Territorio*, núm. 60, p. 12-19.
- SABATÉ BELL, Joaquín (2015). “Reflexiones en torno al proyecto urbanístico de un Parque Agrario”, dins Ana Zazo Moratalla; Carolina Yacamán Ochoa (coords.). *El Parque Agrario: una figura de transición hacia nuevos modelos de gobernanza territorial y alimentaria*. Madrid: Heliconia, p. 93-112.
- SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, José Luis (2009). “Redes alimentarias alternativas: concepto, tipología y adecuación a la realidad española”, *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm. 49, p. 185-207.
- VALERA LOZANO, Antonio (2011). *Dinámica espacio-temporal de usos/cubiertas del suelo y sostenibilidad ambiental en áreas metropolitanas de la Comunidad Valenciana*. Tesis doctoral presentada a la Universitat de València, Departament de Biologia Vegetal.
- YACAMÁN, Carolina; MATA OLMO, Rafael (2014). “La gobernanza territorial y alimentaria como base para la protección y dinamización del espacio agrario periurbano. Estudio de caso del Parque Agrario de Fuenlabrada (Comunidad de Madrid)”, dins David Pavón [et al] (eds.). *XVII Coloquio de Geografía Rural. Revalorizando el espacio rural: leer el pasado para ganar el futuro*. Girona: Documenta Universitaria, p. 275-288.
- YACAMÁN, Carolina; ZAZO, Ana (coords.) (2015). *El parque agrario: una figura de transición hacia nuevos modelos de gobernanza territorial y alimentaria*. Madrid: Heliconia.
- ZASADA, Ingo (2011). “Multifunctional peri-urban agriculture-A review of societal demands and de provision of goods and services by farming”, *Land Use Policy*, núm. 28, p. 639-648.
- ZAZO MORATALLA, Ana (2015). “Reflexiones sobre la protección de la base territorial del parque agrario: la institucionalización de su espacio agrario periurbano”, dins Ana Zazo Moratalla; Carolina Yacamán Ochoa (coords.). *El Parque Agrario: una figura de transición hacia nuevos modelos de gobernanza territorial y alimentaria*. Madrid: Heliconia, p. 73-93.